

Ο Ιπποκράτης στα ιατρικά κείμενα
του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ο Ιπποκράτης στα ιατρικά κείμενα
του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

ΑΘΗΝΑ 2009

Δημήτριος Καραμπερόπουλος, παιδίατρος
Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών
Μιλτιάδου 3, 145 62 Κηφισιά - Αθήνα
Τηλ.-Φαξ: 210 8011066
e-mail: karamber@otenet.gr
www.karaberopoulos.gr

Δημοσιεύθηκε στον τόμο Πρακτικών Ημερίδας *Η Ιπποκρατική Ηθική και Σύγχρονες Εξελίξεις*, Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αίγλη Ζαπτείου, Ιανουάριος 2006, σσ. 28-41.

Ο Ιπποκράτης στα ιατρικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ή Νεοελληνικής Αναγέννησης, που εκτείνεται από τα μέσα του 18^{ου} έως την Ελληνική Επανάσταση, σημειώνεται μία προοδευτική αύξηση έκδοσης βιβλίων θετικών επιστημών, στα οποία υπάγονται και τα βιβλία ιατρικής¹. Σε σχετική μελέτη² μας έχει εξετασθεί το επίπεδο της ιατρικής γνώσης της ανωτέρω εποχής τόσο των ιατρικών βιβλίων όσο και των ιατρικών κειμένων, που περιέχοντα σε άλλα βιβλία, όπως φυσικές, φιλοσοφικά, ιστορικά κ.α., καθώς και στο σημαντικό προεπαναστατικό περιοδικό “*Ερμής ο Λόγιος*”. Τεκμηριώθηκε ότι οι συγγραφείς των ιατρικών θεμάτων μετέφεραν τη σύγχρονη επιστημονική γνώση στον ελληνικό χώρο και χρησιμοποιούσαν την πρόσφατη ιατρική βιβλιογραφία. Με την ανά χειράς εργασία γίνεται διερεύνηση του κατά πόσον οι συγγραφείς των ανωτέρω ιατρικών κειμένων, που ήταν κάτοχοι της σύγχρονης επιστημονικής ιατρικής γνώσης με τις σπουδές τους στα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια, χρησιμοποιούσαν τα αρχαία ιατρικά κείμενα και ιδιαίτερα του πατέρα της Ιατρικής Ιπποκράτους, στοιχείο που δείχνει πόσο κατείχαν την αρχαία ιατρική κληρονομιά.

Η πραγματοποιηθείσα έρευνα των ιατρικών κειμένων της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού διαπιστώνει ότι πράγματι οι συγγραφείς τους κάνουν χρήση των έργων των αρχαίων συγγραφέων, κατά κύριο λόγο του Ιπποκράτους, αλλά και του Γαληνού, του Αρεταίου, του Διοσκορίδου κ.α. με παράθεση μάλιστα πολλές φορές και αποσπασμάτων από αυτά. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στα ιατρικά κείμενα της εξεταζομένης περιόδου κατά χρονική σειρά έκδοσης τους.

1. Ο λόγιος Αντώνιος Στρατηγός, (1691;-1758), μετέφρασε το βιβλίο με τίτλο “*Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική περί των πυρετών*”, Βενετία 1745, του Ιταλού ανατόμου Giovanni Santorini, (1681-1737), ο οποίος μεταξύ των άλλων περιέγραψε τον επικουρικό πόρο του παγκρέατος. Στη σελ. 31 γίνεται αναφορά στο έργο του Ιπποκράτους “*Επιδημιών*” με την επισήμανση ότι οι πυρετοί που περιγράφονται στο Πρώτο και το Τρίτο μέρος “*ολέθριοι ονομάζονται από λόγου μου*”. Επίσης στη σελ. 91 σημειώνεται

¹ Γιάννης Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1991.

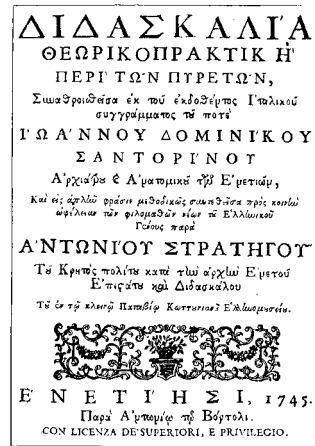
² Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ισορίας της Ιατρικής αρ. 1, Αθήνα 2003, όπου και πληροφορίες με τη σχετική βιβλιογραφία για τους μνημονευομένους συγγραφείς.

ότι ο Sanctorius, (1561-1636), “εγραψε πολλά υπομήματα εις τον Ιπποκράτην, εις τον Γαληνόν και εις τον Αβικένναν” και στη σελ. 107 σχετικά με το θεραπευτικό μέσο το αποκαλούμενο “κάθαρσις”, που είναι “μία λύσις των κακοχυμίων του σταμάχου και των εντοσθίων και ένα ελάφρωμα της κοιλίας από τας νοσώδεις ύλας” παρατίθεται το απόσπασμα από τον Ιπποκράτη, Αφορισμοί, Τμήμα Α΄, 24, “εν τοίσιν οξέσι πάθεισιν ολιγάκις και εν αρχήσι τήσι φαρμακεύησι χρέεσθαι, και τούτο προεξευκρινήσαντα ποιέειν”. Μάλιστα από τον μεταφραστή αποδίδεται το αρχαίο κείμενο στη νεοελληνική γλώσσα, “εις τα οξέα πάθη ολιγότεραις φοραίς, και μάλιστα εις την αρχήν τους, τυχαίνει να μεταχειρίζεται καθένας τα καθαρτικά ιάματα. Και τούτο ακόμη πρέπει να κάμνη με προμελητημένον και τέλειον στοχασμόν”.

2. Ο εκ Καστοριάς ιατρός Θωμάς Μανδακάσης, (1709-1796), δημοσίευσε τη διγλώσση, ελληνικά-λατινικά, διδακτορική του διατριβή με τίτλο “Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα”, Λειψία 1757, υπό την επίβλεψη του διαπρεπούς καθηγητού J.E. Hebenstreit, (1703-1757), ο οποίος είχε μεταφράσει και έργο του Αετίου. Ο Μανδακάσης στις υποσημειώσεις καταχωρίζει αποσπάσματα από τα έργα των αρχαίων ιατρών. Συγκεκριμένα από τον Ιπποκράτη παραθέτει αποσπάσματα, δεκατέσσερα από τους “Αφορισμούς”, δύο από το “Περί τροφής” και από ένα από τα έργα “Προρρητικός Α”, “Επιδημίων Βιβλίον ΣΤ”, “Περί φυσών”, “Περί τέχνης”, “Περί διαίτης οξέων” και “Περί παθών”.

3. Ο εκ Σιατίστης ιατρός Δημήτριος Καρακάσης, (1734-1804), δημοσίευσε τη διγλώσση, ελληνικά-λατινικά, διδακτορική διατριβή με τίτλο “Περί της Φλοβοτομίας ως ουκ αεί αναγκαίας εν τοις οξέσιν αμα και κακοήθεισι πυρετοίς”, Άλλη, 1760, υπό την εποπτεία του καθηγητού Andr. Elia Buechner, ο οποίος είχε την εποπτεία των διδακτορικών διατριβών και άλλων Ελλήνων ιατρών, των οποίων όμως εκδόθηκαν σε άλλη γλώσσα εκτός της ελληνικής. Ο Καρακάσης στην αρχή της μελέτης του (σελ. 1-2) μετά τη φράση “ο μέγας εκείνος Ιπποκράτης ο των ιατρών κορυφαίος” γράφει για τα κενωτικά βοηθήματα και παραθέτει δύο αποσπάσματα από τους Αφορισμούς, Τμήμα Α΄, 2 και Τμήμα Β΄, 29.

4. Ο διάσημος ιατρός της Λωζάννης Samuel Andre Tissot³ (1728-1797), έγραψε το βιβλίο, το οποίο μετέφρασε στα ελληνικά ο Γεώργιος Βεντότης, (1756-1795), με τίτλο “Αυνανισμού επιτομή”, Βενετία 1777. Ο συγγραφέας παραθέτει τις γνώμες διασήμων ιατρών και τρεις φορές αρχίζει το κείμενο του με αναφορά στον Ιπποκράτη, χωρίς όμως να μνημονεύεται κάποιο έργο του. Στη σελ. 7 γράφει ότι “Ο Ιπποκράτης οπού εστάθη ο παλιότερος και ακριβέστερος από όλους τους άλλους θεωρητάς επερίγραψε με τούτο το όνομα κατανάλωσις νώτου όλα τα πάθη οπού προξενει η κατάχρησις των ηδονών της Αφροδίτης”. Παρόμοια γράφει στις σελ. 77 και 114.

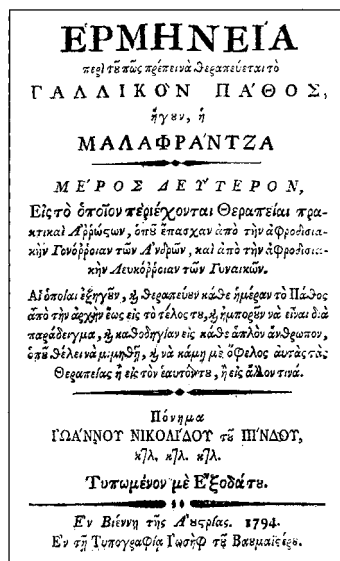
³ Antoinette Emch-Déniaz, Tissot, *Physician of the Enlightenment*, American University Studies, Series IX, History no 126, New York 1992.

5. Ως η πρώτη ελληνική Αφροδισιολογία⁴ θεωρείται το βιβλίο του εκ Μακεδονίας καταγόμενου ιατρού Ιωάννου Νικολίδου, (1745-μετά το 1829) με τίτλο “Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ή γουν η μαλαφράντζα”, Βιέννη 1794, που είναι γραμμένη στην απλή ελληνική γλώσσα. Ως “γαλλικόν πάθος ή μαλαφράντζα” αποδίδεται η σύφιλις, όρος που για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε από τον Hieronymi Fracastoro, (1484-1553), στο ποίημά του “Syphilis sive morbus gallicus, Venise 1530”, “Σύφιλις ή γαλλική νόσος” και στα ελληνικά ο όρος “συφιλιτις νόσος” πρωτομνημονεύεται στα 1818, όπως έχουμε διαπιστώσει, από τον ιατρό Σέργιο Ιωάννου⁵.

Στην αρχή του πρώτου μέρους σε ιδιαίτερη σελίδα (σελ. 4) παραθέτει απόσπασμα από το έργο του Ιπποκράτους “Περί παθών, 1”, το οποίο αναγράφει στην αρχαία γλώσσα, “Ανδρα χρη, όστις... Επίστασθαι δε τούτων έκαστα, όσον εικόσ ιδιώτην”, αλλά όμως το αποδίδει στη νεοελληνική, για να γίνει κατανοητό από τους ανωνύμους του, στοιχείο που δείχνει τον διαφωτιστικό του ρόλο όπως έχουμε υποστηρίξει. Είναι από τις λίγες φορές που αρχαίο ιατρικό κείμενο αποδίδεται στη νεοελληνική γλώσσα. Συγκεκριμένα ο Νικολίδης γράφει: “Οπού θέλει να ειπή: Κάθε γνωστικός και φρόνιμος άνθρωπος πρέπει να στοχάζεται, ότι η Υγεία είναι το πολυτιμώτατον και αξιώτατον πράγμα εις τους ανθρώπους, όθεν πρέπει να ιξεύρη αυτός από τη γνώμην του να ωφελήται και να βοηθήται εις ταις αρρωστιαίς του. Πρέπει όμως να ιξεύρη αυτός και εκείνα, οπού λέγουν, και εκείνα, οπού μεταχειρίζονται οι ιατροί εις το σώμα του, και πρέπει να τα διακρίνη. Μα πρέπει τόσον να ιξεύρη αυτός το κάθε ένα από υπά, όσον χρειάζεται να τα ιξεύρη ένα ιδιώτης, και απλός άνθρωπος”.

Παρόμοια και στην αρχή του δευτέρου μέρους του βιβλίου του ο Νικολίδης παραθέτει το απόσπασμα: “Ιπποκράτης, Επιδημιών πρώτη. Ασκήειν περί τα νοσήματα δύο. ωφελείν η μη βλάπτειν”, που είναι από το “Επιδημιών, Το Πρώτον, Κατάστασις Δεύτερη 5”, και ο ίδιος εξηγεί ότι “Οπού θέλει να ειπή: Ο ιατρός εις ταις αρρωστιαίς πρέπει να αγωνίζεται να κάμη ένα από τα δύο, ή γουν ή να ωφελήση τον άρρωστον ή κάν να μην τον βλάψη”. Επιπροσθέτως παρατηρήσαμε ότι στη διδακτορική του διατριβή⁶, Βιέννη 1780, ο Νικολίδης καταχωρίζει αποσπάσματα από τον Ιπποκράτη στα ελληνικά, τα οποία μεταφράζει στα λατινικά.

6. Ο εκ Καστορίας καταγόμενος ιατρός Κωνσταντίνος Μιχαήλ, (1751-1816), όταν ακόμη σπούδαζε ιατρική στη Βιέννη μετέφρασε το βιβλίο του Samuel Andre Tissot με

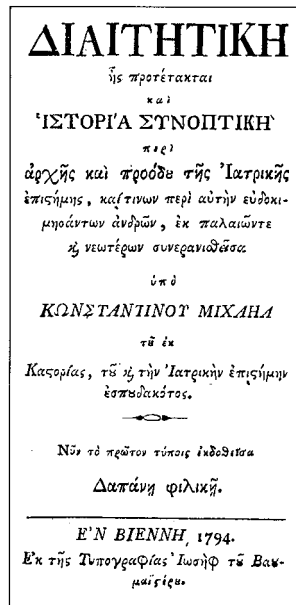
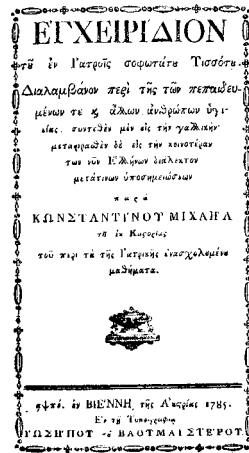
⁴ Δημ. Καραμπερόπουλος, “Η Πρώτη Ελληνική «Αφροδισιολογία» του 1794”, περιοδ. Αρεταίος, τόμ. 6, τεύχ. 22, Οκτ.-Δεκ. 2002, σελ. 249-252.

⁵ Δημ. Καραμπερόπουλος, “Ιωάννης Νικολίδης και Anton Stoerck. Ταύτιση κειμένου του βιβλίου “Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ή γουν η μαλαφράντζα” Βιέννη 1794”, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής, Κοζάνη 1999, σελ. 126 (119-141).

τίτλο "Εγχειρίδιον του εν ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου, διαλαμβάνον Περί της των πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων υγείας", Βιέννη 1785. Στο κείμενο προς τον αναγνώστη μνημονεύει τον Ιπποκράτη και καταχωρίζει ένα εκτενές απόσπασμα από το έργο "Περί διαίτης το πρώτον, 2" σχετικά με "τον μέλλοντα ορθώς Ξυγγράφειν περί διαίτης". Στη συνέχεια σε ιδιαίτερη σελίδα παραθέτει μεγάλο απόσπασμα, τις πρώτες δέκα σειρές, από την επιστολή "Δημόκριτος προς Ιπποκράτην περί φύσιος ανθρώπου". Παραπομπές καταχωρίζει από τα έργα του Ιπποκράτους στη σελ. 23 "Εν τη προς τον Ιπποκράτην επιστολή" του Δημοκρίτου, στη σελ. 41 "Περί υγρών χρήσεος" και στη σελ. 166 "Περί ιερής νούσου, 17". Αναφορά μόνο του ονόματος του Ιπποκράτους συναντούμε στις σελ. 7, 9, 42 και 109.

7. Επίσης ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ έγραψε το βιβλίο με τίτλο "Διαιτητική, ης προτέτακται και Ιστορία συνοπτική περι αρχής και προόδου της ιατρικής επιστήμης", το οποίο εκδόθηκε στη Βιέννη το 1794. Μάλιστα το πρώτο μέρος θεωρείται ως η πρώτη ιστορία της ιατρικής στην ελληνική γλώσσα, όπως έχουμε υποστηρίξει⁷ στην επανέκδοσή της κατά το 1994 με την ευκαιρία της συμπληρώσεως διακοσίων χρόνων από την έκδοσή της. Στην αρχή της "Ιστορίας συνοπτικής" εκτός από το κείμενο που αφιερώνεται στον Ιπποκράτη παρατίθενται σε υποσημειώσεις αποσπάσματα από έργα, όπως στη σελ. 21 από το "Περί αρχαίης ιητρικής, 1", στη σελ. 71, επιστολή "Ιπποκράτης Αβδηριτών της βουλή και τω δήμω χαιρείν" και στη σελ. 72 επιστολή "Δημόκριτος Ιπποκράτει ευ πράττειν". Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου που επιγράφεται "Διαιτητικά παραγγέλματα", ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ παραθέτει στις υποσημειώσεις αποσπάσματα, όπως στις σελ. 148 και 165 από το "Περί διαίτης υγεινής 1", στη σελ. 176 "Περί τροφής 7", στη σελ. 366 από το έργο "Περί γονής 1" και κάνει μνεία στη σελ. 169 του έργου "Περί ιερής νούσου".

8. Ο εξ Κρήτης καταγόμενος ιατρός Κήρυκος Χαϊρέτης, (1756-1830), σπούδασε στην Πάδοβα μαζί με τον Ιωάννη Καποδίστρια και τον Κωνστ. Βαρδαλάχο⁸ και την επόμενη χρονιά από τη λήψη του πτυχίου τύπωσε το βιβλίο με τίτλο "Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας", Βενετία 1798, το οποίο όπως έχουμε υποστηρίξει⁹ θεωρείται ως το πρώτο βιβλίο φυσιολογίας

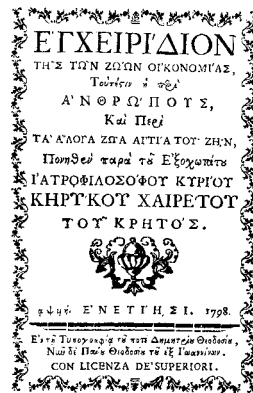

⁶ Joannes Nicolides, *Dissrtaio inauguralis Physiologico-Medica sistens Pyogoniam*, Viennae 1780, βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18ου αι. Τόμ. II, αρ. 995.

⁷ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η πρώτη Ιστορία της ιατρικής στην ελληνική γλώσσα*, εκδόσεις Αθ. Σταμούλης, Αθήνα-Πειραιάς 1994, σελ. 26.

στα ελληνικά για το αναπνευστικό, πεπτικό και κυκλοφορικό σύστημα. Ο Χαιρέτης στο τέλος του βιβλίου, όπου αναπτύσσει τις απόψεις του πως το ύδωρ είναι “Γενικόν φάρμακον”¹⁰ στη σελ. 63 σημειώνει: “Ο μέγας πατήρ της ιατρικής Ιπποκράτης και ο περίφημος Γαληνός το ύδωρ κατά πρώτον διορίζουσιν εις τους πυρετούς”. Στη συνέχεια παρατηρεί ότι ο πατήρ της ιατρικής Ιπποκράτης λέγει “Ράον πληρούσθαι ποτού ή σιτίου”, δίνοντας και μία επεξηγήση αυτής της φράσης, που είναι, όπως διαπιστώσαμε, από τους “Αφορισμούς, Τμήμα Δεύτερον 11”. Συγκεκριμένα γράφει: “Εγώ δεν πιστεύω βέβαια να εννοή με τούτο ούτος ο μέγας ανήρ τη χρῆσιν του οίνου, ή ομοίων άλλων θερμών ποτών, ων η χρῆσις μη ούσα μετρία, πρέπει να γίνεται ύποπτος”. Για τις ιδιότητες του ύδατος σημειώνει ότι “Ο Ιπποκράτης ερμηνεύει έν σημείον εις διάκρισιν του καλού ύδατος λέγων “Υδωρ το ταχέως θερμαινόμενον και ταχέως ψυχόμενον κουφότατον”, φράση που είναι από τους “Αφορισμούς, Τμήμα Ε, 26”, και επί πλέον απαντάται στο “Επιδημιών Το Δεύτερον 11”.

9. Ο εκ Φιλιππουπόλεως ιατρός και μετέπειτα καθηγητής της Ιατρικής Σχολής στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Αθηνών Αναστάσιος Γεωργιάδης, (1773-1853), κυκλοφόρησε ένα πολυσέλιδο δίγλωσσο, ελληνικά-λατινικά, βιβλίο με τίτλο “Αντιπανάκεια”, Βιέννη 1810. Το βιβλίο αυτό περιέχει την πολυπληθέστερη βιβλιογραφία, όπως έχουμε επισημάνει¹¹, η οποία είναι μάλιστα και της συγχρόνου εποχής και κάθε σελίδα περιέχει πολλές παραπομπές. Και από την έρευνά μας διαπιστώνεται ότι περιέχει και τις περισσότερες παραπομπές στα έργα του Ιπποκράτους, αλλά και στα έργα του Γαληνού, Αρεταίου κ.ά.

Στο Πρώτο Μέρος του βιβλίου και στο Κεφ. Α΄ απαντώνται δύο παραπομπές στα έργα “Παραγγελία 6” και “Περί τέχνης 1”, ενώ στο Κεφ. Β΄ καταχωρίζονται παραπομπές στα “Παραγγελία 6”, “Περί τέχνης 13”, “Προγνωστικόν 1”, “Περί Νούσων, Α΄, 5”, “Περί Αρχαίας ιητρικής 6”, “Ορκος”, “Αφορισμοί, Τμήμα Α΄, 1” και επί πλέον αποσπάσματα στα “Νόμος 1 και 2”, “Περί αρχαίας ιητρικής 2. Στο Κεφ. Γ΄ παραθέτει αποσπάσματα από το “Περί αρχαίας ιητρικής, 3”, όπως επίσης στο Κεφ. Δ΄, από το “Αφορισμοί Τμήμα Α΄, 3” και παραπομπή στα “Περί φύσιος ανθρώπου, 2”, “Περί διαίτης οξέων, 2”. Στο Κεφ. ΣΤ΄ ο Αναστάσιος Γεωργιάδης παραπέμπει στο “Περί φυσών 6” και καταχωρίζει αποσπάσματα από τα έργα “Περί τέχνης, 8” και “Περί φύσεος ανθρώπου, 9”. Στο

⁸ Κων. Σάθα, *Νεοελληνική φιλολογία*, εν Αθήναις 1868, σελ. 655.

⁹ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική επιστημονική γνώση...*, ό.π., σελ. 77. Το βιβλίο επανεκδόθηκε φωτομηχανικά με επιμέλεια, εισαγωγή, σχόλια του Μανώλη Δετοράκη, Ηράκλειο 2002.

¹⁰ D. Karaberopoulos, A. Oeconomopoulos, “Water, universal medicine” according to doctor Kérékos Chairetis, 1798”, *3rd Meeting of the International Society for the History of Medicine*, 11-14 September 2005, Patra, (υπό εκτύπωση).

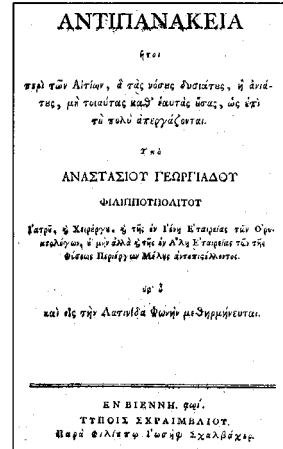
¹¹ Δημ. Καραμπερόπουλος, “Η αποδοχή της ευρωπαϊκής ιατρικής επιστήμης μέσω των ελληνικών βιβλίων της προεπαναστατικής περιόδου”, στον τόμο *Πρακτικών Η επιστημονική σκέψη στην ελληνικό χώρο 18ος-19ος αι.*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., 1998, σελ. 340 (331-346).

Κεφ. Θ' παραπομπές στο "Αφορισμοί, Τμήμα Β', 10, 49, 38", "Αφορισμοί, Τμήμα ΣΤ', 12", "Περί διαίτης Βιβλίων Γ', 5" και αναγράφει απόσπασμα από το "Αφορισμοί, Τμήμα Α', 5". Στο Κεφ. ΙΑ' παραπέμπει στο "Περί φυσών, 18" και καταχωρίζει απόσπασμα από το ίδιο έργο "Περί φυσών, 2".

Στο Δεύτερο Μέρος του βιβλίου και στο Κεφ. Α' βρίσκονται δύο παραπομπές στο "Νόμος 1" και "Περί αέρος, υδάτων, τόπων, 1", όπως επίσης και στο Κεφ. Β' άλλες δύο παραπομπές στα έργα "Αφορισμοί Τμήμα Ε', 17" και "Περί νούσων, Βιβλίων Α', 7". Στο Κεφ. Δ' παρατίθενται αποσπάσματα από το "Αφορισμοί, Τμήμα Ε', 30" και "Αφορισμοί, Τμήμα Β', 39", ενώ παραπέμπει στα έργα "Περί Νούσων, Βιβλίων Πρώτων, 3" και πάλι στο "Αφορισμοί, Τμήμα ΣΤ', 7 και 6" και "Αφορισμοί, Τμήμα Γ', 27, 28". Στα επόμενα Κεφ. Ε' βρίσκεται μία παραπομπή στο "Αφορισμοί, Τμήμα Ε', 7", στο Θ' καταχωρίζεται απόσπασμα από "Περί τέχνης, 7", όπως επίσης και στο Κεφ. ΙΕ' από το "Αφορισμοί, Τμήμα Β', 45". Το Κεφ. ΙΖ' έχει παραπομπές στο έργο "Αφορισμοί, Τμήμα Γ', 19, 3, 1" και στο "Περί αέρος, υδάτων, τόπων, 30", ενώ απόσπασμα καταχωρίζεται από το "Αφορισμοί, Τμήμα Γ', 9". Στο Κεφ. ΙΘ' περιέχονται τρεις παραπομπές στα έργα "Περί Διαίτης, Βιβλίων Γ', 1" και "Περί αρχαίας ιητρικής, 23" και στο τελευταίο Κεφ. Κ', "Περί διαφόρων πραγμάτων", απαντώνται δύο παραπομπές στο "Περί φυσών, 3" και στο "Περί αρχαίας ιητρικής, 12", ενώ απόσπασμα καταχωρίζεται από το "Περί τέχνης, 1".

10. Ο εκ Βουκουρεστίου ιατρός Ιωάννης Σεραφείμ τη διδακτορική του διατριβή παρουσίασε ενώπιον των καθηγητών της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού και την ίδια χρονιά το 1815 τη μετέφρασε από τα γαλλικά ο φίλος του ιατρός Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος¹², (1790-1867), με τίτλο "Περί των εν γένει χολερικών πυρετών", εν Παρισίοις 1815. Ο συγγραφέας περαίνει τον Πρόλογό του (σελ. XII) με φράση του Ιπποκράτους, "Δόξα λοιπόν εις εκείνον ο οποίος στολισμένος με τας αναγκαίας αρετάς, επέρχεται μετά τιμής το επάγγελμα του ιατρού. Αυτός είναι βέβαια επί της γής η εικών και ο υπουργός της θείας βουλής. (Ο φιλόσοφος ιατρός είναι ίσος με τον Θεόν. Ιηπ.)".

Στο κείμενό του ο συγγραφέας σε διάφορα τμήματα καταχωρίζει 14 παραπομπές με αποσπάσματα από τους Αφορισμούς του Ιπποκράτους. Ωστόσο ενδιαφέρον έχει να επισημάνουμε μία παρατήρησή του στη σελ. 21, όταν παραθέτει από τους Αφορισμούς τη φράση "η πείρα σφαιερή", στην υποσημείωση παρατηρεί "Λέγω η πείρα, σεβόμενους τους μεταφραστάς του Ιπποκράτους. Στοχάζομαι όμως ότι ο μέγας ούτος ανήρ δια της λέξεως πείρα ενόει την πράξιν αυτή, και όχι το αποτέλεσμα. Καθότι η πείρα δεν απατά ποτέ". Επίσης στη σελ. 22 όταν γράφει ότι οι έμετοι είναι επικίνδυνοι στους "άνευρυσματικούς, εις υποκειμένους εις αιμοπτυσίαις, εις φθισικούς...", σημειώνει ότι "Μη εμετίσης τους φθισικούς, λέγει ο Ιπποκράτης (Evitez de faire vomir les phthi-

¹² Δημ. Καραμπερόπουλος, Ένα αβιβλιογράφητο κείμενο του 1815 για την προστασία από την πανώλη. "Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου 'Περί καθαρισμού του αέρος δια του αλικού οξέος", εκδόσεις Α. Σταμούλη, Αθήνα-Πειραιάς 1994.

isique, dit le pere de la medicine)".

Ομοίως και ο μεταφραστής Γ.Κ. Τυπάλδος είναι ενήμερος των κειμένων του Ιπποκράτους. Συγκεκριμένα στον πρόλογό του "Προς τον Αναγνώστην" για τα κείμενα του Ιπποκράτους χρησιμοποιεί τον όρον "βιβλιοθήκη της Κώς". Σημειώνει "Παράβλεψον ὡ αναγνώστα το ελλείπον της μεταφράσεως. Αἱ διάφορα σχολία δεν με ἀφησαν να εξηγήσω οὔτε αὐτάς τα ἰατρικὰς λέξεις, τὰς ὁποίας ἔλαβον ἀπὸ τῆ βιβλιοθήκῃν τῆς Κῶς, καὶ τὴν ἰατρικὴν ὕλην τοῦ Διοσκορίδου. ὑπόσχομαι ὁμως να τὰς σαφηνίσω ὅσον το δυνατόν, εἰς ἄλλην περίστασιν". Οἱ ἀνωτέρω φράσεις δείχνουν ὅτι μελετοῦσε τὰ ἔργα τοῦ Ἰπποκράτους καὶ τοῦ Διοσκορίδου. Ἐπίσης ὁ Τυπάλδος στὴν παρατήρηση τοῦ συγγραφέως (σελ. X) ὅτι "νέα ἀπόδειξις τῆς τελειοποιήσεως τῆς ἰατρικῆς διδασκαλίας τῆς ἐν Παρισίοις σχολῆς" εἶναι ἡ ἔνωσις τῶν δύο μερῶν τῆς ἰατρικῆς "ἐνώσῃ τῇ Χειρουργίαν ἀχώριστον τῆς Ἰατρικῆς" (δηλ. τῆς Παθολογίας), σημειώνει ὅτι "Ἡ Κωϊκὴ Σχολὴ τὰς θεωρεῖ ἠνωμένας καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς [Ἰπποκράτης] ἐπλούτισε τὴν ἐπιστήμην με ἀφορισμοὺς καὶ δια τοὺς δύο κλάδους τῆς τέχνης τοῦ θεραπεύειν".

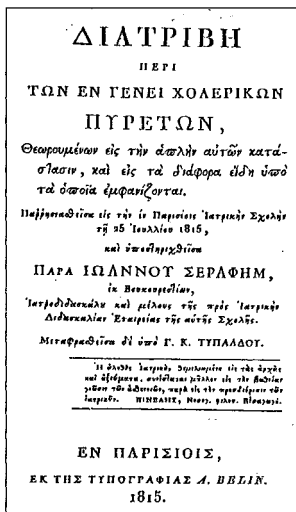
Ὁ συγγραφέας Ι. Σεραφεῖμ στὸν τίτλο τοῦ Α' Κεφ. στα γαλλικὰ "De l'Embarras gastrique" ἐπεξηγεῖ σε ὑποσημείωση "Synonymie, ὄργασμός, Hipp., infarctus gastricus, Stoll, colluvies gastrica, Capuron", καὶ ὁ μεταφραστής Γ.Κ. Τυπάλδος χρησιμοποιεῖ τὸν Ἰπποκρατικὸ ὄρο "ὄργασμός", ὁ ὁποῖος ἀπαντᾶται μία φορὰ στο "Περὶ χυμῶν, 3", ποῦ σημαίνει ἀνοιξις, κένωσις. Ἐπίσης στὸ κείμενο τοῦ συγγραφέως τοῦ πρώτου κεφαλαίου (σελ. 20) "Εἰς τὸ περὶ ἰατρεύματος τοῦ γαστρικοῦ ὄργασμοῦ βλέπει τις ἐναργῶς τὴν πηγὴν καὶ αἰτίαν τῶν ἀντιφάσεων τῶν παλαιῶν. Καθότι ἀγνοοῦντες τὴν ἀκριβῆ διαφορὰν μεταξὺ τοῦ γαστρικοῦ καὶ ἐντέρων ὄργασμοῦ", ὁ μεταφραστής Τυπάλδος σε ὑποσημείωση παρατηρεῖ: "Μη συγκίσης, σε παρακαλῶ ἀναγνώστα, με τοὺς παλαιοὺς ἰατροὺς καὶ τὸν Ἰπποκράτη. Ὁ πατὴρ οὗτος τῆς ἰατρικῆς ἐγνώριζεν ἀρίστως τὴν διαφορὰν τοῦ ἐνός καὶ ἄλλου ὄργασμοῦ, ὡς φαίνεται ἀπὸ τῶν 17 καὶ 20 ἀφορισμῶν τοῦ τετάρτου τμήματος.

17. Ἀπυρέτω εόντι, ἀποσιτή, καὶ καρδιωγμός, καὶ σκοτόδινος, καὶ στόμα ἐκπικρούμενον. ἄνω φαρμακεῖης δέεσθαι.

20. Ἀπυρέτοισιν εούσιν, ἢν γίνηται στρόφος, καὶ γουνάτων βάρους, καὶ οσφύος ἀλγημα, κάτω φαρμακεῖης δεῖσθαι σημαίνει"¹³.

Ἀκόμη ὁ μεταφραστής Τυπάλδος παρατηρεῖ (σελ. 23) σε ὑποσημείωση σχετικὰ με τὴν χρῆση ἐμετικῶ "ἀναλελυμένου εἰς πολλὴν ποσότητα νεροῦ" ὅτι "ἀν δὲν ἀπατώμαι εἶναι ἡ ὑποκάθαρσις τοῦ Ἰπποκράτους. Ὄθεν l'emetique en lavage, les laxatifs, etc. τῶν Γάλλων ἀναπακρίνονται, στοχάζομαι, με τὴν λέξιν ὑποκάθαρσις κατὰ τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα". Σημειώνουμε ὅτι ὁ ὄρος "ὑποκάθαρσις" περιέχεται στα ἔργα "Περὶ ἐλκῶν 3" καὶ "Περὶ τῶν ἐντός παθῶν 7, 17, 43".

11. Ὁ ἰατρός Πέτρος Ἡπήτης, (1795-1861), ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ στὴ Βιέννη καὶ

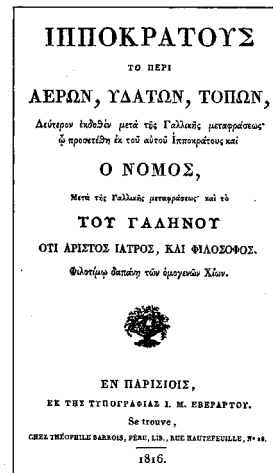

την ίδια χρονιά τύπωσε το βιβλίο του με τίτλο “Λοιμολογία”, 1816. Στην αρχή του βιβλίου έχει απόσπασμα από το έργο του Ιπποκράτους “Περί αρχαίας ιητρικής, 4”: “Οι κακοί κυβερνήται, και γαρ εκείνοι όταν εν γαλήνη όντες, αμαρτάνωσιν, ου καταφανέες εισιν. όταν δ’ αυτούς κατάσχη άνεμος τε μέγας και χειμών, φανερώς ήδη πάσιν ανθρωποισι δι’ αγνωσίην και άμαρτήν δήλοι εισίν απολέσαντες την ναύν. Ούτω δή και οικακοί και πλείστοι ιατροί, όταν μεν θεραπεύσωσιν ανθρώπους μηδέν δεινόν έχοντες, εις ούς αν τις και τα μέγιστα αμαρτάνων, ουδέν δεινόν εργάσοιτο (πολλά δε τα τοιαύτα νοσήματα, και πολύ πλέον των δεινών ανθρωποισι συμβαίνει) εν μεν δη τοίσι τοιούτοισιν αμαρτάνοντες, ου καταφανέες εισί τοίσιν ιδιώτοισιν. οκόταν δε τύχωσι μεγάλω και ισχυρώ και επισφαλεί νοσήματι, τότε σφένω τα αμαρτήματα και η ατεχνή πάσι καταφανής εστιν”.

Στη συνέχεια γράφει την “Ιστορία της Πανώλης” και στη σελ. 19 παρατηρεί ότι με τη λέξη “λοιμός” οι αρχαίοι “εσήμαινον όχι μόνον πάσαν θανάσιμον και οπωσδήποτε κακοήθη νόσον, ως λιεντερίαν, δυσεντερίαν, άνθρακες, ερουσίπελας κτλ. μάλιστα, όταν απ’ αυτά έπασχον πολλοί εν ταυτώ, αμμή και πάσαν βλάβην προξενουμένην εκ κακοτροπίας τινός και αυτόν πόλεμον”, και παραπέμπει “Ιπποκράτους, Επιδημιών 2, 3, Γαληνός Επιδημιών 1, 3”. Επίσης σελ 23 διερωτάται “Ποίος εμπορεί να πιστεύση, ότι ο πατήρ της ιατρικής Ιπποκράτης, αν εγνώριζε την φοβερήν πανώλην μας, δεν ήθελε την περιγράψει ακριβέστατα, γεμίζων ολόκληρα φύλλα; Μ’ ός αναφέρει εδώ κ’ εκεί εννοεί τότε ταύτην, πότε εκείνην την κακοήθη νόσον, όχι όμως το Θανατικόν”, παραπέμποντας στα έργα “Αφορισμοί. Προγνωστικόν. Επιδημίαι”.

12. Ο Αδαμάντιος Κοραής εξέδωσε το 1816 στο Παρίσι το έργο του Ιπποκράτους “Περί αέρων, υδάτων, τόπων”, στο οποίο πρόσθεσε μία εισαγωγή εκ 55 σελίδων με τίτλο “Προς τους σπουδάζοντας την Ιατρικήν ομογενείς νέους”, στην οποία εκτός από τις αναφορές στον Ιπποκράτη καταχώρισε υποσημειώσεις από τα έργα του και μερικές φορές παραθέτει και αποσπάσματα από αυτά. Συγκεκριμένα απαντώνται 14 αποσπάσματα και 3 παραπομπές στα έργα “Νόμος”, “Περί ιερής νούσου”, “Περί αέρων, υδάτων, τόπων”, “Περί ευσχημοσύνης” τρία αποσπάσματα, “Παραγγελίαι” με τρία επίσης αποσπάσματα, “Περί φυσών”, “Ορκος”, “Κωακαί προγνώσεις”, “Επισημιών”, “Αφορισμοί”, “Περί παθών”.

13. Ο λόγιος Σπυρίδων Βλαντής, (1765-1830), μετέφρασε από τα ιταλικά το βιβλίο με τίτλο “Υγιεινατάριον, ήτοι τέχνη δια να ζήση ο άνθρωπος υγιής και πολυχρόνιος”, Βενετία 1820. Μάλιστα σημειώνει ότι περιέχονται αξιόλογα σημειώματα που ερανίσθησαν από τον Ιπποκράτη, Γαληνό και Πλούταρχο καθώς και από άλλους νεώτερους ιατρούς. Παρατίθενται

¹³ Η απόδοση στη νεοελληνική των δύο Αφορισμών είναι: “17. Εάν κανείς είναι απύρετος, η ανορεξία, η καρδιαλγία, οι σκοτοδίνες, η πικρίλα του στόματος δείχνουν πως είναι αναγκαία η χορήγηση καθαρσίου δια το άνω μέρος του εντέρου. 20. Εάν δεν υπάρχει πυρετός, οι κολικοί, το βάρος στα γόνατα και οι πόνοι στη μέση δείχνουν ότι πρέπει να χορηγηθή στον ασθενή καθάρσιο για το κάτω τμήμα του εντέρου”.

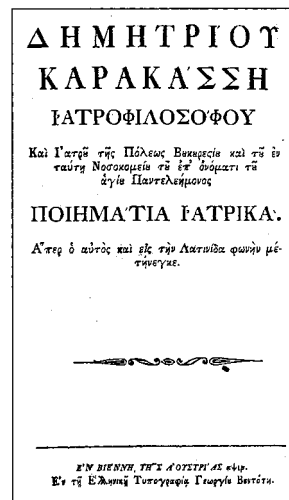
εννέα παραπομπές σε έργα του Ιπποκράτους. Συγκεκριμένα στη σελ. 15, σημειώνεται ότι οι άνθρωποι πρέπει να έχουν κατά νουν “και τον του Ιπποκράτους Αφορισμόν ότι παν περιττόν είναι πολέμιον εις την φύσιν και την εκνευρεί και αδυνατίζει”, που, όπως διαπιστώσαμε, είναι η φράση “παν το πολύ τη φύσει πολέμιον” από τους “Αφορισμούς, Το Δεύτερον 51”. Επίσης παρατίθενται αποσπάσματα στη σελ. 36 από το “Επιδημιών το Έκτον, Τμήμα Γ, 18”, στις σελ. 43, 60 και 77 από το έργο “Αφορισμοί, Τμήμα Γ, 8, Τμήμα Β, 17 και 36-37”. Παραπομπές ομοίως βρίσκουμε στη σελ. 40 στο έργο “Περί αέρων, υδάτων, τόπων”, στη σελ. 62 στο “Περί παθών”, “Περί διαίτης Βιβλίον Γ”, στη σελ. 77 στο “Αφορισμοί, Τμήμα Έβδομον 72” και τέλος στη σελ. 78 στο έργο “Περί παθών 52”.

14. Επισημαίνουμε ότι και στο πρώτο μέχρι σήμερα θεωρούμενο ιατρικό στα ελληνικά βιβλίο του Σταύρου Μουλαΐμου, *Αντιδοτάριον*¹⁴, Βενετία 1724, παρατηρήσαμε ότι εκτός από τα ονόματα του Γαληνού, Πλινίου και άλλων Ευρωπαίων ιατρών, όπως του W. Harvey, καταχωρίζεται στη σελ. 172 και ένα κείμενο από τους Αφορισμούς του Ιπποκράτους, ο οποίος αποκαλείται “ο θεΐος Ιπποκράτης”, “Α δει άγειν, όκου αν μάλι-στα ρέπη, ταύτη άγειν, δια των ξυμφερόντων χωρίων”, “Αφορισμοί, Τμήμα Α’ 21”¹⁵.

15. Προσθέτουμε ακόμη και τρεις περιπτώσεις ιατρών, οι οποίοι σε έργα τους μνημονεύουν τον Ιπποκράτη, όπως ο εξ Ιωαννίνων ιατρός Μιχαήλ Χρησταρής, (1773-1851), ο οποίος στο βιβλίο του με τίτλο *Στοιχειώδες σύγγραμμα περί ηθικής και ευδαιμονίας*, Βιέννη 1816, σελ. 20, σημειώνει χαρακτηριστικά τη φράση “αυτήν την αλήθειαν μας την είπεν ο περίφημος Ιπποκράτης «όστις τρώγει και πίνει ολίγον, εις ολίγας αρρωστίας υποπίπτει»”.

Επίσης ο εκ Χίου ιατρός Γεώργιος Χρυσοβελόνης¹⁶ (1756-1822), στο βιβλίο του με τίτλο *Ομιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802, σελ. 104, παραθέτει ένα κείμενο επηρεασμένο από τον πρώτο Αφορισμό του Ιπποκράτους, “Ο βίος άρα βραχύς, τα δε ταις αισθήσεσι προσπίπτοντα άπειρα, αι των κρίσεων τουτέστι διακρίσεις, και αύται ου σπανίως σφαλεραί”.

Ομοίως ο εκ Σιατίστης ιατρός Δημήτριος Καρακάσσης (1734-1804), στο βιβλίο του *Ποιημάτια ιατρικά*, Βιέννη 1795, παραθέτει στην αρχή (σελ. 5) ένα απόσπασμα από το έργο του Ιπποκράτους “Περί φυσών 1”, από ο οποίο παρατίθεται ένα μέρος: “Ιητρική γαρ εστι πρόσθεσις και αφάιρεσις, αφάιρεσις μεν των υπερβαλλόντων, πρόσθεσις δε των ελλειπόντων, ο δε κάλλιστα τούτο ποιέων, άριστος ιατρός, ο δε τουτέου πλείστον απηλλαγμένος, πλείστον απήλλακται της τέχνης”. Επί πλέον στο βιβλίο του ο Καρακάσσης καταχωρίζει πολλές παραπο-

¹⁴ Δημ. Καραμπερόπουλος, “Σταύρου Μουλαΐμου, *Αντιδοτάριον*, Βενετία 1724: Το πρώτο στα ελληνικά ιατρικό βιβλίο;”, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37, Ιωάννινα 2003, σελ. 483-490.

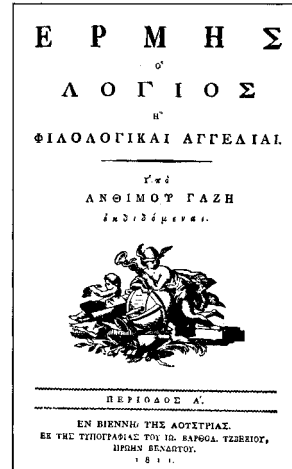
¹⁵ Στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται: “Αν πρέπει να δοθεί, μια διέξοδος σε υγρά, η διέξοδος αυτή πρέπει να δίνεται δια καταλλήλων θεραπευτικών μεθόδων επί των καταλλήλων μερών”.

¹⁶ Δημ. Καραμπερόπουλος, “Ο εκ Χίου ιατρός Γεώργιος Χρυσοβελόνης και το βιβλίο του “*Ομιλία φυσιολογική*”, Βιέννη 1802”, *Medicus Hippocraticus*, τεύχ. 5, Χίος, Ιαν. 2003, σελ. 29-33.

μπές στα έργα των αρχαίων ιατρών και ιδιαίτερα του Ιπποκράτους: *Περί ευσημοσύνης, Περί τόπων των κατ' ανθρώπου, Περί τέχνης, Νούσων, Περί φύσιος ανθρώπου, Περί αρχαίας ιητρικής, Περί διαίτης, Προρρητικός, Αφορισμοί, Επιδημιών, Περί τροφής, Παραγγελία, Περί χυμών, Περί διαίτης οξέων, Περί γυναικείας φύσεος, Νόμος, Επιστολή προς Δημόκριτον, Κωακαί προγνώσεις.*

16. Στο σημαντικό προεπαναστατικό περιοδικό “*Ερμής ο Λόγιος*”, που κυκλοφόρησε στη Βιέννη κατά το χρονικό διάστημα 1811-1821, όπως έχουμε εισημάνει σε σχετική εργασία μας¹⁷, το δέκα τοις εκατό των σελίδων του περιοδικού περιέχουν ιατρικά θέματα. Η διερεύνηση των ιατρικών αυτών άρθρων έδειξε ότι οι συγγραφείς μνημονεύουν τον Ιπποκράτη και τα έργα του. Αναλυτικότερα παρατηρήσαμε τα ακόλουθα κατά έτος έκδοσης:

- A) Ο ιατρός Ιωάννης Ασάνης στο σχετικό άρθρο του (*Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σελ. 92) για τον όρο “*διεγερσιμότης*”, που παραθέτει και που εισάγεται έκτοτε στην ελληνική ορολογία, όπως έχουμε τεκμηριώσει¹⁸, μνημονεύει το “*ένορμον*” του Ιπποκράτους με σχετική υποσημείωση “*Παρ' Ιπποκράτη, Επιδημιών, στ', 8, 19, κείται η λέξις κατά μετοχήν Ορμών, όπου άλλοι ενορμών αναγνώσκουσι*”.
- B) Στα συγγράμματα (*Ερμής ο Λόγιος*, 1812, σελ. 337-339) του εκ Κεφαλληνίας καταγομένου Αγγέλου Δελλαδέτζιμα¹⁹ (1752-1825), καθηγητού της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, περιέχεται και το έργο με τίτλο “*Παρατηρήσεις εις τους Αφορισμούς του Ιπποκράτους*”.
- Γ) Ο ιατρός εκ Κεφαλληνίας Άγγελος Μελισσηνός στο κείμενό του, (*Ερμής ο Λόγιος*, 1813, α', σελ. 90), για τον Κερκυραίο ιατρό και καθηγητή στην Πάντοβα και Μπολβνια Πέτρο Βοντιόλη, (1765-1808), γράφει: “*Όσον εκτεταμένοι και αν είναι αι θεωρητικάί γνώσεις ενός ιατρού, δεν δύνανται να είναι επωφελείς εις την κλίνην του ασθενούς, αν δεν συντροφεύονται με συνεχώς επανειλημμένας πείρας, τας οποίας ο ίδιος αποκτά γυμναζόμενος αυτήν την τέχνην. Το αξίωμα τούτο, το οποίον είπεν ο θάνατος Ιπποκράτης ο πατήρ της ιατρικής, και παρεδέχθησαν όλοι οι μετά ταύτα αιώνες, παρεκίνησε τον Βοντιόλην ν' αφήση πάσαν άλλην φυσικήν και φιλολογικήν μελέτην και ν' αφιερωθή όλως εις την πρακτικήν ιατρικήν*”.
- Δ) Ο ιατρός Πέτρος Ηπήτης στην “*Ιστορία της Βοτανικής*”, (*Ερμής ο Λόγιος*, 1813, β', σελ. 71), δίνει την πληροφορία ότι ο Ιπποκράτης στα έργα του αναφέρει 234 φυτά για τις διάφορες θεραπείες. Συγκεκριμένα σημειώνει: “*Ο θάνατος Ιπποκράτης,*

¹⁷ Δημ. Καραμπερόπουλος, Σπ. Μαρκέτος, “*Ιατρικές δημοσιεύσεις στον “Ερμή το Λόγιο” (1811-1821)*”, στον τόμο *Ιατρικά παλιότυπα περιόδου 1525-1900*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 68-78.

¹⁸ Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Αθήνα 2003, σελ. 185.

¹⁹ Ενδεικτικά για τον Άγγελο Δελλαδέτζιμα βλ. Ανθίμου Μαζαράκη, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της ήψου Κεφαλληνίας, εν Βενετία 1843*, σελ. 234-270.

της ιατρικής ο πατήρ, και των ανθρώπων ο σωτήρ, ηύξησε την πείραν του Ασκληπιού και άφησε διάφορα συγγράμματα, εις τα οποία πραγματεύεται κατά πλάτος την υγιά και ασθενή του ανθρώπου κατάσταιν. Εις της θεραπείας όμως τα είδη αναφέρει 234 φυτά μόνον κατ' όνομα, χωρίς να εκθέση τα χαρακτηριστικά αυτών σημεία. Διό και οι μεγαλύτεροι φυσικοί και φιλόλογοι επάσχισαν και πασχίζουσι να τα ορίσωσιν. Όμως αν και κατέβαλον πολλούς κόπους, φαίνεται ότι πάντοτε θέλει μείνει αμφιβολία”.

Στο ίδιο άρθρο ο Ηπήςτης σε υποσημείωση για το σημαντικό χειρόγραφο Βιέννης του Διοσκοριδίου²⁰, στο οποίο περιέχονται μερικά αποσπάσματα του συγγράμματός “*Ριζοτομικόν*” του Κρατεύα, ο οποίος ήταν σύγχρονος του Ιπποκράτους, γράφει ότι “ο Ιπποκράτης είχαν εις μεγάλην υπόληψιν τον Κρατεύαν, καθώς φαίνεται από την ακόλουθον επιστολήν του, “*Ιπποκράτης Κρατεύα χαίρειν. Επίσταμαι σε ριζοτόμον άριστον, εταίρε, και δια την άσκησιν και δια το προγόνων κλέος, ως μηδέν αποδείν σε του προπάτορος Κρατεύου κ.λπ.*”²¹ και σε νεοελληνική απόδοση “Ξέρω φίλε πως είσαι άριστος ριζοτόμος και από την προσωπική εμπειρία σου και από την ένδοξη κληρονομία των προγόνων σου, ώστε να μην υστερής σε τίποτα από τον παππού σου Κρατεύα...”.

- Ε) Ο ιατρός Απόστολος Αρσάκης, (1792-1874), στο άρθρο του “*Εκθεσις συνοπτική της ιατρικής ιστορίας*”, (*Ερμής ο Λόγιος*, 1813, β', σελ. 123), σε υποσημείωση παραθέτει απόσπασμα από το “*Προγνωστικόν*” του Ιπποκράτους και παραπέμπει στο “*Περί διαίτης υγιεινής*”.
- ΣΤ) Ο ιατρός της Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Ραστής στον *Ερμή το Λόγιο* του 1816, σελ. 234-238, παρουσιάζει τους 16 κυκλοφορήσαντες τόμους του Λεξικού των Ιατρικών Επιστημών (*Dictionnaire des sciences Medicales par une societe des Medecins et Chirurugiens*, Paris 1812). Γράφει μάλιστα ότι “Οι παρισίνοί άρχισαν ν' ακουθώσιν εις την ιατρικήν την φιλοσοφικήν μέθοδον των λοιπών επιστημών, έχοντες οδηγόν και παράδειγμα τον Ιπποκράτην, ο οποίος προικισμένος ών από μεγαλόνοιαν και οξύνοιαν και γνωρίζων κατά βάθος όλην την φιλοσοφίαν των τότε φιλοσόφων, εκατάλαβεν ότι ο συλλογισμός φέρει εις απάτην όταν δεν επιστηρίζεται από την ακριβή πείραν”. Στη συνέχεια τονίζει ότι υπάρχει μία στροφή στις ιπποκρατικές ιδέες και “εις την Γαλλίαν πλησιάζουσιν έτι μάλλον προς τα ίχνη του Ιπποκράτους. Ποίος ευτυχής οιωνός δια την περαιτέρω πρόοδον της Κλινικής”. Περαιτέρω παρατηρεί ότι “μετά την αναγέννησιν των φώτων εις την Ευρώπην οι ιατροί συγγραφείς εβάδιζον κατά τα ίχνη του πατρός της Ιατρικής, καταγιγόμενοι δηλαδή εις την φιλοσοφικήν παρατήρησιν και ανάλυσιν”.
- Ζ) Ο ιατρός Αθανάσιος Πολίτης, (*Ερμής ο Λόγιος*, 1817, σελ. 33), μετέφρασε από τα γαλλικά κείμενο του ιστορικού της Ιατρικής Kurt Polykarp Sprengel²² (1766-1833), και για τον Ιπποκράτη γράφει ότι την ιατρική πρώτος αυτός “την εχώρισεν από την

²⁰ Για τον σημαντικό αυτό χειρόγραφο του Διοσκοριδίου βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, “Εικονογραφήσεις βυζαντινών χειρογράφων”, στον τόμο *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1995, σελ. 81 κ. εξ.

²¹ E. Littré, *Άπαντα Ιπποκράτους*, τόμ. 9, Παρίσι 1861, (επανατύπωση), σελ. 342. Γ. Πουρναρόπουλος, *Ιπποκράτης, Άπαντα τα έργα*, Αθήνα 1968, τόμ. ΣΤ', σελ. 122, από όπου ελκήθησαν και τα αποδιδόμενα στη νεοελληνική αποσπάσματα.

σχολαστική φιλοσοφία, συνοίθησε τας ει τον ναόν σωζομένας παρατηρήσεις, επρόσθεσε τας ιδικάς του και απέκτησε δόξαν αΐδιον δια την οποίαν εδίδαξε των οξέων νοσημάτων ιδιαιτέρως θεραπείαν”.

- H) Επίσης ο ιατρός Ιωάννης Ραστής, (*Ερμής ο Λόγιος*, 1817, σελ. 469-482), παρουσιάζει την έκδοση κατά το 1816 στο Παρίσι από τον Αδ. Κοραή του έργου του Ιπποκράτους, “*Περί αέρων, υδάτων, τόπων*”, με γαλλική μετάφραση, στην οποία έκδοση προστέθηκε και το έργο “*Νόμος*” καθώς και του Γαληνού, “*Ότι άριστος ιατρός και φιλόσοφος*”. Σημειώνει μεταξύ άλλων ότι τα έργα του Ιπποκράτους “*ενομίσθησαν πάντοτε και νομίζονται ως στερεά βάσεις και θεμέλιον της ιατρικής*”. Στο κείμενό του παραθέτει φράση από το έργο “*Παραγγελία, 6*”, “*Ην γαρ παρή φιλανθρωπίη, πάρεστι και φιλοτεχνή*” δηλ. “η αγάπη των ανθρώπων συνοδοιπορεί με την αγάπη της επιστήμης”, ενώ στο τέλος του άρθρου σε υποσημείωση απαριθμεί τα γνήσια και τα νόθα έργα του Ιπποκράτους.
- Θ) Σε υποσημείωση άρθρου (*Ερμής ο Λόγιος*, 1817, σελ. 582-583), τονίζεται ότι η γερμανική λέξη “*schleimig*”, που σημαίνει “*μυξώδης*”, μεταφράσθηκε όμως “*βλενώδης*”, όπως επεξηγείται, “*όχι δι’ απλήν καινοτομίαν, αλλά δια να μην πειραχθούν, όσοι ημπορούσαν να την θεωρήσουν δια την αηδείαν παντελώς βάρβαρην και ανάρμοστην*”. Και στη συνέχεια παρατηρείται ότι και “*ο Ιπποκράτης εις πολλά μέρη ονομάζει βλέναν την μύξαν*”, με την παράθεση σχετικού χωρίου από το έργο “*Προρρητικόν, Βιβλίον Β’, 30*”. Επί πλέον τονίζεται ότι “*και εις τον Ιπποκράτην μερिकाίς φοραίς συγχίζονται η λέξαις μύξα, κόρυζα, βλέννα*” και αναγράφονται δύο σχετικά χωρία, ένα από το “*Νούσων Το Δεύτερον, 19*”, και το άλλο “*Περί τόπων των κατά άνθρωπον 7*”.
- I) Στο άρθρο με τίτλο “*Ψυχική παθολογία. Πλάτωνος θεωρία περί των ψυχικών νοσημάτων*”, (*Ερμής ο Λόγιος*, 1819, σελ. 258), παρατίθεται μία εκτενής υποσημείωση από το έργο “*Περί ιερής νούσου 14-15*”. Επίσης στη σελ. 308 δίνεται η είδηση ότι σε βιβλιοπωλείο της Βιέννης “*Ευρίσκονται Ιπποκράτους και Γαληνού τα Άπαντα Ελλην. Και Λατιν. Σπουδή και επιμελεία Renatus Charterius, εις τόμ. 13, εν Παρισίοις 1679, εκδοσις άριστη και σπανία και το παρόν ευρισκόμενον σώμα κάλλιστον*”.
- IA) Από τον Αδ. Κοραή καταχωρίζεται άρθρο, (*Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σελ. 631-654), με τίτλο “*Ιατρική Φιλοσοφία*” από το Λεξικό των Ιατρικών Επιστημών (*Dictionnaire des sciences Medicales*) της Γαλλίας και στο οποίο δύο σελίδες αφιερώνονται στον Ιπποκράτη. Παρατίθεται μία παράγραφος εξ αυτών, “*η παρά του Ιπποκράτους εις την ιατρικήν εισαχθείσα φιλοσοφική μέθοδος, είναι η αληθής αναλυτική φιλοσοφία, η οποία τεθαμμένη πολλούς αιώνας, ανεστήθη προ μικρού, και ως νέον όργανον του ανθρωπίνου νοός εχρησίμειυσε και χρησιμεύει εις τους νωτέρους δια τας καθημερινάς συστάσεις νέων μέσων παρατηρήσεως και επαγωγής*”.

***

Μετά από την αναλυτική αυτή παράθεση των έργων του Ιπποκράτους στα ιατρικά κείμενα της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ή Νεοελληνικής Αναγέννησης

²² Βλ. Fielding H. Garrison, *An introduction to the History of Medicine*, Fourth edition, reprinted, W.B. Saunders Company, Philadelphia and London, 1961, σελ. 371.

παρουσιάζεται μία συγκεντρωτική κατάσταση των μνημονευομένων έργων και με τον αριθμό αναφορών σε καθένα από αυτά. Βλέπουμε ότι 25 έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής (βλ. συγκεντρωτικό πίνακα) καταγράφηκαν στα ιατρικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με 148 συνολικό αριθμό αναφορών εκ των οποίων οι 99 ήταν και με αποσπάσματα από τα έργα του Ιπποκράτους, ενώ 49 ήταν αναφορές με απλή παραπομπή σ' αυτά. Διαπιστώνεται ότι από τα 25 έργα οι "Αφορισμοί" χρησιμοποιούνται περισσότερο καλύπτοντας τα δύο πέμπτα των αναφορών και ακολουθούν τα έργα "Περί αρχαίας ιητρικής" και "Επιδημιών".

Συγκεντρωτικός πίνακας αναφορών σε έργα του Ιπποκράτους στα ιατρικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού				
Έργα	Ιπποκρατικά	Σύνολο αναφορών	A	B
1.	Αφορισμοί	63	48	15
2.	Περί αρχαίας ιητρικής	7	4	3
3.	Επιδημιών	8	4	4
4.	Περί τέχνης	6	4	2
5.	Περί φυσών	6	3	3
6.	Παραγγελίαι	6	4	2
7.	Περί παθών	5	3	2
8.	Νόμος	5	3	2
9.	Περί νούσων	4	3	1
10.	Περί αέρων, υδάτων, τόπων	4	-	4
11.	Περί ιερής νούσου	4	2	2
12.	Περί τροφής	3	3	-
13.	Περί διαίτης οξέων	3	2	1
14.	Επιστολαί	3	3	-
15.	Προγνωστικόν	3	1	2
16.	Περί διαίτης	3	-	3
17.	Περί ευσημοσύνης	3	3	-
18.	Προρρητικός	2	2	-
19.	Περί διαίτης υγιεινής	2	1	1
20.	Περί φύσιος ανθρώπου	2	1	1
21.	Ορκος	2	1	1
22.	Περί υγρών	1	-	1
23.	Περί γονής	1	1	-
24.	Περί τόπων των κατά ανθρώπου	1	1	-
25.	Κωακαί προγνώσεις	1	1	-
ΣΥΝΟΛΟ		148	99	49

A= Αναφορές με αποσπάσματα B= αναφορές μόνο με παραπομπές

Δύο συγγραφείς, ο λόγιος Αντώνιος Στρατηγός και ο ιατρός Ιωάννης Νικολίδης, τα αρχαία αποσπάσματα από τα έργα του Ιπποκράτους τα αποδίδουν επιπλέον και στην απλή νεοελληνική γλώσσα²³, με σκοπό να γίνουν κατανοητά από του αναγνώστες τα κείμενα του Ιπποκράτους. Τα αποσπάσματα από τα ιπποκρατικά έργα στα δύο τρίτα

των αναφορών των ιατρικών κειμένων της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δείχνουν επί πλέον ότι οι ιατροί-συγγραφείς μελετούσαν τα έργα του Ιπποκράτους. Η έρευνά μας επιπροσθέτως τεκμηριώνει ότι οι Έλληνες ιατροί συγγραφείς εκτός από τη γνώση της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιατρικής επιστήμης κατέβαλαν προσπάθειες να γνωρίσουν την αρχαία ελληνική ιατρική κληρονομιά και επί πλέον να τη χρησιμοποιούν στα έργα τους, αποτελώντας κατ' αυτόν τον τρόπο παράδειγμα στους μεταγενέστερους Έλληνες ιατρούς.

---

²³ Σημειώνουμε ότι τους Αφορισμούς του Ιπποκράτους μετέφρασαν στη νεοελληνική γλώσσα ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος και ο Μάρκος Πορφυρόπουλος και χειρόγραφέ τους κυκλοφόρησαν κυρίως κατά τον 18ο αιώνα. Βλ. Γιάννη Καρά, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, Τόμος Γ, *Οι επιστήμες της ζωής*, Αθήνα 1994, σελ. 91-96 και 130-132. Προσθέτουμε ότι ο ιατροφιλόσοφος και πρώτος πρόεδρος της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός στο βιβλίο του *Εγκόλπιον των ιατρών*, τόμ. 1, εν Ναυπλία 1831, Τμήμα Πέμπτον, "Διαιτητική των αρρώστων εκ των Αφορισμών του Ιπποκράτους", σελ. 300-304, αποδίδει στη νεοελληνική γλώσσα είκοσι τέσσερις Αφορισμούς.